

Τίτος Πατρίκιος

ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ
ΚΑΙ
ΔΙΑΣΤΑΥΡΩΣΕΙΣ

Μελέτες και δοκίμια (1977-2023)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1977: Ἡ ἀμφισβήτηση μᾶς βρίσκει... κι ὅταν δὲν τὴν ἀναζητᾶμε / Δυὸ φίδια ὠραῖα... (2003)	11
1978: Ποίηση καὶ ἱστορία	25
1978: Ποίηση καὶ ἐπικοινωνία	35
1980: Τηλεόραση καὶ ἐλεύθερος χρόνος	65
1981: Παράδοση καὶ παραδοσιακρατία	86
1982: Λαϊκὸς καὶ λαϊκιστικὸς λόγος	93
1983: Ὁ Σταντᾶλ καὶ τὸ πρόβλημα τῆς αὐτοβιογραφίας	110
1984: Μορφωτικὸς χαρακτήρας τῆς λογοτεχνίας	131
1984: Ὁ συγγραφέας ἀπέναντι καὶ μέσα στὴν ἐξουσία	142
1988: Ἡ πολιτισμικὴ ἐπικοινωνία στὴν Εὐρώπη	157
1991: Ἡ πολλαπλότητα καὶ ἡ ἔλλειψη ὁράματος	161
1991: Ἀπὸ τὰ προσωπικὰ σὰν μαζικὰ μέσα ἐπικοινωνίας	165
1993: Θέση καὶ ρόλος τῆς σύγχρονης ἐλληνικῆς λογοτεχνίας	194
1994: Ἡ χάραξη καὶ ἡ διάχυση τῶν ὁρίων μιᾶς πόλης	200
1995: Ἐνας Ἑλληνας συγγραφέας στὴν Ἰταλία	218
1999: Ἡ αἴσθηση καὶ ὁ λόγος	223
2002: Ἡ μετάφραση σὰν μέσο καὶ σὰν ἀνάγκη ἐπικοινωνίας	225

2004: Ο συγγραφέας στην ηλεκτρονική εποχή	239
2006: Τò σύμπτωμα έμφανίζεται μετά τὴν άποφυλάκιση	245
2011: Η διαπλοκή λεχθέντων και μὴ λεχθέντων	254
2012: Γράφοντας ποίηση μετά τὸ Άουσβιτς	280
2013: Οί δεσμοί με τὴ Γαλλία	291
2014: Σὲ τί χρησιμεύει ἡ ποίηση;	294
2015: Τὰ συναισθήματα στὴ λογοτεχνία	297
2023: Παράδοση και νεωτερικότητα στὴν τέχνη και τὴν ποίηση	306
2023: Ποίηση και ιατρική: άποκλίσεις και συγκλίσεις	312

Λαϊκός και λαϊκιστικός λόγος

Σύμφωνα με μιάν αντίληψη που κρατάει από πολύ καιρό για τόν λαϊκό πολιτισμό —για ν' αρχίσω απ' αυτό τὸ καίριο σημεῖο—, λαϊκός πολιτισμός εἶναι ὅ,τι δημιουργεῖ πρωτογενῶς ὁ ἴδιος ὁ λαός. Στηριγμένη κυρίως στὶς ἔρευνες τῶν λαογράφων οἱ ὁποῖες ἔχουν ξεκινήσει πρὶν ἀπὸ ἕναν αἰῶνα καὶ περισσότερο, θεωρεῖ πὼς ὁ λαϊκός πολιτισμός συγκροτεῖται κατὰ βάση ἀπὸ τὴ λαϊκὴ καλλιτεχνικὴ καὶ λογοτεχνικὴ δημιουργία, ἀπὸ τὰ καλλιτεχνικὰ καὶ λογοτεχνικὰ ἔργα πού παράγει ὁ ἴδιος ὁ λαός. Ἡδη αὐτὴ ἡ αντίληψη θὰ μπορούσε νὰ ὀνομαστεῖ λαϊκιστικὴ, μὲ τὴν ἔννοια πὼς θεωρεῖ λαϊκὸ μόνον ὅ,τι ἔχει τὸν λαὸ ὡς πρωταρχικὴ πηγή.

Μιὰ ἄλλη, εὐρύτερη αντίληψη, ἡ ὁποία βασίζεται σὲ ἱστορικὲς, ἐθνολογικὲς καὶ κοινωνιολογικὲς ἐργασίες πού κυρίως ἔγιναν μετὰ τὸν τελευταῖο πόλεμο, ἀποδίδει στὸν λαϊκὸ πολιτισμὸ καθετὶ πού, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν προέλευσή του, τροφοδοτεῖ πολιτισμικὰ τὸν λαὸ καὶ ἐνσωματώνεται μέσα στὴν ἔκφρασή του. Καὶ ὅταν λέμε ἔκφραση, δὲν ἐννοοῦμε μόνον τὶς λογοτεχνικὲς καὶ καλλιτεχνικὲς μορφές, ἀλλὰ ὅλους τοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους ὁ λαὸς ἐξωτερικεῖ νοοτροπίες καὶ συμπεριφορές, ὁρά-

ματα και προσδοκίες, επιθυμίες και βλέψεις. Έπομένως έννοοῦμε και τὸν λόγο, μὲ τὴ σημασία τῆς λεκτικῆς ἔκφρασης και τῆς σκέψης και τῆς αἴσθησης. Ἔτσι, τούτη ἡ ἀντίληψη ἀναγνωρίζει στὸν λαϊκὸ πολιτισμὸ στοιχεῖα ποὺ ἡ καταγωγή τους δὲν εἶναι ἀναγκαστικὰ λαϊκῆ.

Ἐδῶ μπορούμε νὰ ἀναφέρουμε συνοπτικὰ δύο χαρακτηριστικὲς περιπτώσεις. Ἡ μία: στὴ δυτικὴ λαϊκὴ κουλτούρα τοῦ 17ου και τοῦ 18ου αἰῶνα ἔχουν σαφῶς ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τοὺς μελετητὲς στοιχεῖα ποὺ ἡ κουλτούρα αὐτὴ τὰ ἔχει ἀφομοιώσει και τὰ ἔχει μεταβάλει, μέσα στὴν ἔκφρασή της, σὲ λαϊκὰ και τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ πολλαπλὲς λόγιες παραδόσεις ποὺ ἀρχικὰ ἐξέφραζαν τὴν κουλτούρα τάξεων και ὁμάδων κυρίαρχων ἢ πάντως διαφορισμένων ὡς πρὸς τὸν λαό. Τὴν ἐκκλησιαστικὴ μεσαιωνικὴ κουλτούρα, τὴ φεουδαρχικὴ μεσαιωνικὴ κουλτούρα, τὴν ἀστικὴ ἀναγεννησιακὴ κουλτούρα.

Ἡ ἄλλη περίπτωση εἶναι ὁ λαϊκὸς πολιτισμὸς ὅπως διαμορφώνεται στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1500 και πέρα. Καὶ ἐδῶ ἐντοπίζεται μιὰ τέτοια πολλαπλότητα λόγων καταγωγικῶν στοιχείων ποὺ ὁ λαϊκὸς πολιτισμὸς τὰ ἐνσωμάτωσε και τὰ ἔκανε δικὰ του. Στοιχεῖα ἀρχαιοελληνικά, στοιχεῖα βυζαντινά, ὄχι μόνο ἐκκλησιαστικῆς ἀλλὰ και κοσμικῆς καταγωγῆς. Ἀκόμα στοιχεῖα δυτικά, μεσαιωνικά ἀλλὰ και ἀναγεννησιακά, ὅπως τὰ βλέπουμε νὰ περνοῦν λογοῦ χάρη μέσα ἀπὸ τὸν Ἐρωτόκριτο. Μάλιστα ἓνα τέτοιο δυτικὸ ἐκφραστικὸ στοιχεῖο εἶναι και ἡ ὁμοιοκαταληξία. Ὅμως αὐτὴ ἡ κίνηση δὲν εἶναι μονότροπη. Τὴ συμπληρώνει μιὰ ἀντίδρομη κίνηση. Ἀπὸ τὴ

μιά μεριά ό λαϊκός πολιτισμός, στην ευρύτερη σημασία του, τροφοδοτείται συνεχώς από τόν λόγιο κι από τήν άλλη ό λόγιος πολιτισμός τροφοδοτείται συνεχώς από τόν λαϊκό.

Άν δεχτοϋμε λοιπόν μιá τέτοια αντίληψη, βγαίνουμε από τή διαδεδομένη στεγανή ιδέα πού έχουμε και για τόν λαϊκό πολιτισμό και για τόν ίδιο τόν λαό. Μιά στεγανή ιδέα πού δέν άφορα μόνο στα πολιτισμικά φαινόμενα άλλα και στην ίδια τή συγκρότηση τών κοινωνικών έκεινων τάξεων και στρωμάτων πού άποτελοϋν τόν λαό, ή μάλλον αυτό πού λέμε λαό. Γιατί δέν πρέπει νά ξεχνάμε πώς ό όρος λαός είναι περισσότερο μιá περιγραφική έκφραση με κυμαινόμενες σημασίες παρά μιá αϋστηρά προσδιορισμένη έννοια. Άλλά έδω άγγίζουμε ένα άλλο μεγάλο θέμα. Πάντως, μέσα στα πολλαπλά επίπεδα πού χρειάζεται νά τόν αντικρίζουμε —έπίπεδα κοινωνικά, πολιτισμικά, ακόμα και άνθρωπογεωγραφικά—, ό λαός έμφανίζεται σαν κάτι πολϋ πιό σύνθετο άπ' ό,τι μιá αρκετά τρέχουσα άποψη τόν θεωρεί. Τό ίδιο και ό πολιτισμός πού δημιουργεί. Θέλω νά τονίσω τήν πολλαπλότητα αϋτών τών επιπέδων και τόν ιδιαίτερο ρόλο πού τό καθένα τους παίζει, γιατί αϋτή ή ένοποιητική, και τελικά άπλουστευτική, άποψη για τόν λαό μάς κάνει κάποτε νά ξεχνάμε ό,τι ακόμα και σέ εποχές πού ή έλληνική κοινωνία δέν ήταν τόσο περίπλοκη όσο ή σημερινή, ό λαός δέν άποτελοϋσε κάποιον όμοιόμορφο, μονολιθικό σύνολο.

Δίπλα σ' αϋτή τήν πολυμέρεια τής διαμόρφωσης τοϋ λαϊκοϋ πολιτισμοϋ, ύπάρχει και μιá πολυμέρεια στη μετά-

δοσή του. Κι ἐδῶ θὰ ἔλεγα, πάλι σχηματικά, ὅτι ἔχουμε δύο κυρίως κανάλια πού μεταδίδουν τὸν λαϊκὸ πολιτισμό: ἓνα ἀπευθείας λαϊκὸ καὶ ἓνα λόγιο. Ἔτσι, οἱ φυλλάδες λόγου χάρη πού τυπώνονται τὸν 17ο καὶ τὸν 18ο αἰῶνα, καὶ πού κυκλοφοροῦν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἀπὸ τοὺς γυρολόγους καὶ τοὺςπραματευτάδες, μεταδίδουν ἓναν λαϊκὸ πολιτισμό, μέσα ὅμως ἀπὸ ἓνα λόγιο, πολύπλοκο κανάλι πού εἶναι ἡ τυπογραφία. Καὶ φυσικὰ ὑπάρχει τὸ κανάλι πού ἀποτελοῦν οἱ ἴδιοι οἱ ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ. Αὐτὸ τὸ ἀπευθείας λαϊκὸ κανάλι τὸ ἔχουμε κι ἐμεῖς γνωρίζουμε μέσα ἀπὸ γιαιγάδες ἢ συγγενεῖς ἀπὸ τὴν ἐπαρχία, ἀπὸ λαϊκοὺς ἀνθρώπους συναπαντημένους σὲ ὀμαδικές συμβιώσεις ἢ σὲ ταξίδια, ἀπὸ ὑπηρέτριες –παλιότερα– πού ἔρχονταν ἀπὸ τὰ χωριὰ καὶ τὰ νησιά. Ὅσο κι ἂν ἔχει σήμερα ἐξασθενήσει, ἐξακολουθεῖ ἀκόμα νὰ λειτουργεῖ.

Ὅπως σημειώσαμε πιὸ πρὶν, δὲν εἶναι μόνο ὁ λόγιος πολιτισμὸς πού τροφοδοτεῖ τὸν λαϊκὸ ἀλλὰ κι ὁ λαϊκὸς πού τροφοδοτεῖ τὸν λόγιο. Τῆ δεύτερη κίνηση μᾶς τὴ δείχνει καὶ ἡ διττότητα αὐτῶν τῶν καναλιῶν καὶ –πολὺ περισσότερο– ἡ λειτουργία τους. Ἔτσι, ἐνῶ ἀνατροφοδοτοῦν μὲ λαϊκὰ πολιτισμικὰ στοιχεῖα τοὺς λαϊκοὺς ἀνθρώπους, παράλληλα μεταδίδουν τέτοια στοιχεῖα στοὺς ἐξαστισμένους κατοίκους τῶν πόλεων πού ἡ πολιτισμική τους διαμόρφωση εἶναι κατὰ βάση λόγια. (Αὐτὴ τὴν κατηγορία ἐννοοῦσα μὲ τὸ «ἐμεῖς» πού εἶπα πιὸ πάνω, καὶ ὄχι μόνο ὅσους βρισκόμαστε σ' αὐτὴ τὴν αἴθουσα.) Τὰ στοιχεῖα αὐτά, εἴτε μεταδίδονται μὲ τὸ ἀπευθείας λαϊκὸ εἴτε μὲ τὸ κατὰ κάποιον τρόπο λόγιο κανάλι, πέρα ἀπὸ

τῆ συμβολή τους στὴ διάπλαση τοῦ κόσμου καὶ τῶν ὀραμάτων τῆς παιδικῆς ἡλικίας, παίζουν σημαντικὸ ρόλο στὸν σχηματισμὸ τῆς λόγιας ἔκφρασης καὶ μάλιστα τῆς λογοτεχνικῆς. Τὰ σχετικὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴ δική μας λογοτεχνία ἀφθονοῦν. Ὡστόσο καὶ σὲ μιὰ λογοτεχνία τόσο λόγια καὶ τόσο ἐξαστισμένη, ὅσο λόγου χάρη ἡ γαλλικὴ τοῦ 19ου αἰώνα, παρατηροῦμε τὸ ἴδιο φαινόμενο. Στοιχεῖα λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ ἔρχονται κι ἀπὸ τὰ δύο παραπάνω κανάλια, ἀναδύονται στὸ ἔργο τῶν περισσότερων ἀπὸ τοὺς μεγάλους συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς, ἀπὸ τὸν Μπαλζάκ ὡς τὴ Γεωργία Σάνδη καὶ ἀπὸ τὸν Ζεράρ ντὲ Νερβάλ ὡς τὸν Φλωμπέρ.

Ὅμως οἱ ἐπισημάνσεις αὐτές, ποὺ μὲ τὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλον τρόπο ἔχουν γίνεи ἀπὸ πολλοὺς μελετητές, δὲν ἀνεκοψαν τὴ διάδοση μιᾶς λαϊκιστικῆς ἀντίληψης ἀκόμα ἀποκλειστικότερης ἀπὸ ἐκείνη ποὺ ἀνέφερα στὴν ἀρχή. Μιᾶς ἀντίληψης ποὺ ὄχι ἀπλῶς διαχωρίζει τὸν λαϊκὸ ἀπὸ τὸν λόγιο πολιτισμὸ ἀλλὰ τοποθετεῖ τὸν πρῶτο σὲ μιὰ θέση ἱεραρχικὰ ὑψηλότερη.

Βέβαια, ὁ πολιτικὸς λαϊκισμὸς δὲν ἀποτελεῖ ἀντικείμενο τῆς ἀποψινῆς μας συζήτησης. Ὡστόσο δὲν μποροῦμε νὰ μὴν παρατηρήσουμε ὅτι ἡ ἀνάπτυξη αὐτῆς τῆς ἀντίληψης συνδύαζεται στενὰ μὲ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ πολιτικοῦ λαϊκισμοῦ. Δηλαδή, σὲ γενικὲς γραμμές, τῶν πολιτικῶν ἐκείνων κινήματων καὶ ρευμάτων ποὺ μέσα στὶς πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς διαδικασίες ἀποδίδουν πρωταρχικὸ ρόλο στὸν λαὸ ὡς ἐνιαία καὶ ἀδιαφοροποίητη ταξικὰ ὄντοτητα. Μιὰν ὄντοτητα ὅμως ποὺ κατὰ βάση τὴ συνιστοῦν

οί αγροτικές μάζες. Ἐδῶ καὶ πάνω ἀπὸ ἑκατὸ χρόνια ὁ πολιτικὸς λαϊκισμὸς ἔχει πάρει διάφορες μορφές καὶ ἔχει ἐμφανίσει πολλές διακυμάνσεις. Ὅμως αὐτὴ ἡ ἀντίληψη γιὰ τὸν λαὸ παραμένει σταθερὸ γνῶρισμά του, καὶ μάλιστα στὶς πιὸ χαρακτηριστικὲς κορυφώσεις του, ὅπως ἦταν ὁ ρωσικὸς ποπουλισμὸς τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ περασμένου αἰῶνα, τὰ ἐθνικιστικὰ κινήματα ὡς τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ δικοῦ μας αἰῶνα ἢ τὰ πρόσφατα τριτοκοσμικὰ ἐθνικοαπελευθερωτικὰ κινήματα. Βέβαια, στὶς νεότερες ἐκφάνσεις του, ὁ πολιτικὸς λαϊκισμὸς ἀντικρίζει τὰ ἀπόκλινα στρώματα τῶν πόλεων σὰν συστατικὸ ἐπίσης μέρος τοῦ λαοῦ. Ἀλλὰ καὶ ἐδῶ πρόκειται στὴν οὐσία γιὰ στρώματα ποὺ ἡ προέλευσή τους εἶναι ἀγροτικὴ καὶ ποὺ ἡ ἐγκατάστασή τους στὶς πόλεις εἶναι ἀκόμα νωπὴ.

Ἀκολουθώντας μακροπρόθεσμα τὶς τύχες τοῦ πολιτικοῦ λαϊκισμοῦ, οἱ λαϊκιστικὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὴν κουλτούρα δείχνουν μεγαλύτερη ἀνοχή: Ἀκόμα καὶ σὲ περιόδους ὅπου οἱ ἰδέες τοῦ πολιτικοῦ λαϊκισμοῦ κάμπτονται μπροστὰ στὶς ἰδέες ποὺ ἀποδίδουν καίρια σπουδαιότητα στὶς ταξικὲς διαφοροποιήσεις καὶ συγκρούσεις, καὶ ἰδιαίτερα στὶς μαρξιστικὲς ἰδέες, οἱ πολιτισμικὲς λαϊκιστικὲς ἀντιλήψεις κατορθώνουν συχνὰ νὰ διαπεράσουν τὶς τελευταῖες. Καὶ μάλιστα ὅταν στὰ κοινωνικὰ καὶ πολιτικὰ δρώμενα γίνεται ἔντονη ἡ παρουσία ὄχι μόνο τῶν παραδοσιακὰ ὑπὸ καταπίεση καὶ ἐκμετάλλευση κοινωνικῶν τάξεων καὶ ὁμάδων ἀλλὰ καὶ ἄλλων κοινωνικῶν δυνάμεων ἀποκλεισμένων ἀπὸ τὰ κέντρα ἐξουσίας.

Μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλέγμα ἐμφανίζεται καὶ μιὰ ἄλλη

λαϊκιστική αντίληψη για τόν πολιτισμό, που απέκτησε νέα ρώμη μετά τὰ γεγονότα τοῦ '68, τὰ γεγονότα που συνήθως λέμε τοῦ Παρισιοῦ, ἀλλά που συνέβησαν καί σέ πολλές ἄλλες χώρες μέ τίς κατὰ τόπους ιδιαιτερότητές τους. Πρόκειται για τήν αντίληψη που ἐνώ ἀναγνωρίζει καί τή σημασία τοῦ λόγιου πολιτισμοῦ καί τήν πολλαπλότητα τῶν στοιχείων που συγκροτοῦν τόν λαϊκό πολιτισμό, προσπαθεῖ νά διαχωρίσει, μέσα στόν τελευταῖο, αὐτό που θεωρεῖ αὐθεντικά λαϊκό ἀπό ἐκεῖνο που θεωρεῖ ἐπέισακτο. Ἡ προσπάθεια αὐτή εἶναι κατὰ τή γνώμη μου μηχανιστική καί τελικά μάταιη. Οἱ τέτοιοι διαχωρισμοί, στόν βαθμό που γίνονται, παραμένουν τεχνητοί. Καί ὅταν θέλει κανεῖς νά τοὺς ἐπιβάλει, στήν πραγματικότητα εἶναι σάν νά θέλει νά διαμελίσει ἕνα ζωντανό σῶμα, ἀλλά τὰ ζωντανά σώματα, ὅσο κι ἂν κακοποιοῦνται, ἀνθίστανται στόν διαμελισμό τους. Ὅμως ἀκόμα περισσότερο ἢ προσπάθεια αὐτή εἶναι ἐπικίνδυνη. Διότι ἐνώ ἀποβλέπει – ἢ λέει πῶς ἀποβλέπει – νά ἀποδώσει στὰ πολιτισμικά δημιουργήματα τοῦ λαοῦ τήν πρωταρχική τους αὐθεντικότητα, στήν οὐσία ὀδηγεῖ στήν ὑποκατάσταση τῶν ἰδεῶν τοῦ λαοῦ ἀπό τίς ἰδέες ἐκεῖνου που τόν ἐξετάζει.

Ἐνας τέτοιος ἐξεταστής, δηλαδή ἐκεῖνος που ἔχει μιὰ προκατασκευασμένη αντίληψη περί λαοῦ, ἕνα προκατασκευασμένο φίλτρο, μέ τὸ ὁποῖο διυλίζει τὸ λαϊκό, δημιουργεῖ καί διαχωρίζει τὸ αὐθεντικό ἀπὸ τὸ μὴ αὐθεντικό, εἶναι ἀκριβῶς ὁ λαϊκιστής – εἴτε πρόκειται για πολιτικό, εἴτε για ἄνθρωπο τῆς κουλτούρας, εἴτε ἀκόμα

για ἐπιστήμονα— πού μιλάει για λογαριασμό τοῦ λαοῦ
βάζοντας στὴν ἄκρη τὸν ἴδιο τὸν λαό.

Καὶ φτάνω σὲ μιὰ τελευταία λαϊκιστικὴ πολιτισμικὴ
ἀντίληψη, ἢ μᾶλλον σ' ἓνα τελευταῖο φαινόμενο πολιτι-
σμικοῦ λαϊκισμοῦ, πού νομίζω πὼς εἶναι τὸ πιὸ ἔντονο
σήμερα καὶ περικλείει τὰ πιὸ ἐπικίνδυνα καὶ ἀρνητικὰ
στοιχεῖα. Εἶναι ὅχι ἀπλῶς ἡ ὑποκατάσταση τῶν ιδεῶν
τοῦ λαοῦ μὲ τίς ιδέες τῶν ἀνθρώπων πού ἀναφέρονται
στὸν λαό, ἀλλὰ ἡ ἀντικατάσταση τοῦ λόγου τοῦ λαοῦ ἀπὸ
τὸν λόγο ἐκείνων πού μιᾶνε για τὸν λαό. Τὸ φαινόμενο
αὐτὸ ἰσχυροποιεῖται τὰ τελευταῖα χρόνια καὶ ἄλλου καὶ
στὸν τόπο μας. Ἔτσι, βλέπουμε ὅλο καὶ συχνότερα ἀν-
θρώπους πού μολονότι ξεκινοῦν για νὰ ἀνοίξουν τὰ κανά-
λια ἀπὸ τὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ ἀκουστεῖ ὁ λαϊκὸς λόγος, νὰ
περάσει ἡ λαϊκὴ ἔκφραση (τάση πού ὀφείλω νὰ σημειώ-
σω ὅτι ἐπίσης ἐμφανίστηκε μετὰ τὸν Μάη τοῦ '68), κα-
ταλήγουν νὰ τὰ μπλοκάρουν καὶ νὰ παρουσιάζουν τὸν δι-
κό τους λαϊκιστικὸ λόγο ὡς τὸν πραγματικὸ λαϊκὸ λόγο.

Θὰ ἤθελα νὰ θίξω καὶ μερικὰ ἄλλα σημεῖα, ἀλλὰ ἴσως
καλύτερα νὰ τὰ ἀφήσω για τὴ συζήτηση.

.....

Τὰ ἐρωτήματα πού ἔθεσε ὁ Κωνσταντῖνος Τσουκαλὰς
εἶναι καίρια. Δίπλα σ' αὐτὰ θὰ ἤθελα νὰ προσθέσω καὶ
ἓνα ἄλλο ἐρώτημα πού τέθηκε σ' ἐμένα τὸν ἴδιο ἐνόψει τῆς
ἀποψινῆς μας συζήτησης.

Ἄλλὰ για νὰ φτάσω σ' αὐτὸ ξεκινῶ ἀπὸ κάτι πού ὅλοι
μας ἀποδεχόμαστε τὴ σκοπιμοτητά του καὶ ὅλοι — ὁ κα-
θένας μὲ τὸν τρόπο του— ἐπιδιώκουμε τὴν πραγματο-

ποίησή του: τὸν ἐκδημοκρατισμό, τὴν καθολίκευση καὶ μαζί τὴν ἀνύψωση τῆς παιδείας. Μιᾶς παιδείας πάντως πού, εἴτε παρέχεται ἀπὸ τὸ κρατικὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα, εἴτε ἀπὸ τοὺς διάφορους κοινωνικοὺς ὀργανισμοὺς, εἴτε ἀπὸ τοὺς ιδιωτικοὺς φορεῖς, εἶναι θεσμοθετημένη καὶ λόγια.

Ἄς ὑποθέσουμε λοιπὸν ὅτι ἡ πολυμερὴς αὐτὴ προσπάθεια, μέσα στὴν προεκβολή της στὸ μέλλον, φτάνει κάποτε νὰ πετύχει τὸν στόχο της. Τί θὰ σημαίνει αὐτό; Ὅτι θὰ ἔχουμε τότε μιὰ καθολικὴ λόγια παιδεία, ὅτι ὅλοι σχεδὸν οἱ ἄνθρωποι, ὅλος περίπου ὁ ἐνήλικος πληθυσμὸς θὰ ἔχει μιὰ παιδεία πανεπιστημιακὴ, ἢ μᾶλλον τριτοβάθμια καὶ πάνω. Βέβαια ἡ ὑπόθεση αὐτὴ φαίνεται ἰδανικὴ, ἀλλὰ ἡ ἐπαλήθευσή της εἶναι μέσα στὴ λογικὴ τῆς προσπάθειας γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς παιδείας. Ἀνάπτυξη ἡ ὁποία συνδυάζεται μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῶν κρατικῶν δομῶν καὶ τῶν κρατιστικῶν ἀντιλήψεων.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ λαϊκὸς πολιτισμὸς, ὅσο κι ἂν βρίσκεται σὲ μιὰ σχέση ἀλληλεπίδρασης καὶ ὁσμωσης μὲ τὸν λόγιο, διαμορφώνεται κατὰ βάση σὲ χώρους κρασπέδων, ὅπου ἡ ἐμβέλεια τῆς θεσμοθετημένης λόγιας παιδείας καὶ τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας δὲν φτάνει νὰ γίνει καθοριστικὴ. Ἀντίθετα, στὸν βαθμὸ πὺρ χάρη στὴν ἀνάπτυξη τοῦ κράτους καὶ τῶν συναφῶν πολιτειακῶν, διοικητικῶν καὶ ἐκπαιδευτικῶν θεσμῶν ἡ ἐμβέλεια αὐτὴ δυναμώνει, ἔχουμε μιὰ συρρίκνωση αὐτῶν τῶν κρασπέδων καὶ συνακόλουθα μιὰ συρρίκνωση τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Κι εδώ ακριβῶς μοῦ τίθεται τὸ ἐρώτημα: μήπως ἐν ὀνόματι τῆς πνευματικῆς καὶ ἐκπαιδευτικῆς ἀνάπτυξης τοῦ λαοῦ, δηλαδή τῆς καθολίκευσης, στὴν οὐσία, τῆς λόγιας παιδείας, ὀδεύουμε πρὸς τὴν κατάργηση τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ; (Ἄν δὲν ἔχουμε ἤδη φτάσει σ' αὐτὸ τὸ στάδιο, ὅπως εἶπε ὁ Κωνσταντῖνος Τσουκαλάς, ἀπὸ τοὺς δρόμους ποὺ ἐπισήμανε.)

Ὁφείλω νὰ πῶ ὅτι μιὰ σειρά παράγοντες, ποὺ κατὰ τὴ γνώμη μου ὑπάρχουν καὶ λειτουργοῦν, μὲ κάνουν νὰ καταλήξω σὲ μιὰν ἀντίθετη ἄποψη ἀπὸ ἐκείνη τὴν ὁποία μόλις διατύπωσε ὁ Κωνσταντῖνος Τσουκαλάς. Ἔτσι, νομίζω ὅτι, ἀκόμα καὶ στὴ φανταστικὴ περίπτωση ἐνὸς πανταχοῦ παρόντος παντοδύναμου καὶ συγκεντρωτικοῦ κράτους, μιᾶς ὕψιστου ἐπιπέδου καθολικῆς παιδείας ὅπου ὅλοι οἱ ἄνθρωποι θὰ ἔχουν ἀκόμα καὶ πανεπιστημιακὲς διατριβές, μιᾶς κοινωνίας ἐνοποιημένης στὸν μέγιστο βαθμό, θὰ ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει λαϊκὸς πολιτισμὸς, ὑπὸ διάφορες μορφές, παραδοσιακὲς ἢ ἀνανεωμένες.

Οἱ παράγοντες αὐτοὶ εἶναι, ἐνδεικτικὰ καὶ ἀρκετὰ σχηματικά, οἱ ἀκόλουθοι:

Ὁ πρῶτος: Ὅσο κι ἂν στὶς νεότερες κοινωνίες ἡ ὀλοκλήρωση τῆς οἰκονομίας τείνει νὰ ἐντάξει τὸ σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ σὲ μιὰ ἐνιαία ἀγορά, σὲ ἓνα ἐνιαῖο πλῆθος οἰκονομικὸ σύστημα, ὅσο κι ἂν οἱ κρατικὲς δομὲς καὶ οἱ κρατιστικὲς ἀντιλήψεις ἐπεκτείνονται σὰν πολύποδας ἐμπεδώνοντας κάποτε τὴν κυριαρχία ἐνὸς ὀλοκληρωτικοῦ κράτους, ὑπάρχουν πάντα στρώματα περιφερειακὰ πού, παρὰ τὴν οἰκονομικὴ καὶ διοικητικὴ τους ἐνσωμάτωση,

προσπαθοῦν νὰ διατηρήσουν τὴν ἰδιαίτερη πολιτισμική τους ταυτότητα. Τὰ στρώματα αὐτά, πού ἤθελιμένα ἢ ἀναγκαστικὰ παραμένουν σὲ κάποια κράσπεδα, εἶναι αὐτὰ πού προσφέρονται στὴ διατήρηση ἢ τὴν ἀναδημιουργία ἐνὸς λαϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Ὁ δεύτερος: Ἐνα ἀπὸ τὰ καίρια στοιχεῖα πού διέπουν τὴ λαϊκὴ κουλτούρα εἶναι, νομίζω, τὸ στοιχεῖο τοῦ φανταστικοῦ, τὸ στοιχεῖο τοῦ θαύματος, τὸ στοιχεῖο τῆς μαγικῆς ἐκπλήρωσης τῆς ἐπιθυμίας. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ δὲν ἐντοπίζεται μόνο στὰ κοινωνικὰ ἐκεῖνα στρώματα πού βρίσκονται μακρύτερα ἀπὸ τὰ κέντρα ἐξουσίας καὶ παιδείας. Διαπερνᾷ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, λειτουργώντας, λιγότερο ἢ περισσότερο, σὲ ὅλες τὶς φάσεις τῆς ζωῆς τους καὶ ὄχι μόνο στὴν παιδικὴ ἡλικία, ὅπου βέβαια εἶναι δραστικότερο.

Ἡ ἐπιθυμία τοῦ πλούτου, πού ἱκανοποιεῖται μὲ τὸ ἀνεξήγητο μαγικὸ πορτοφόλι τοῦ Φορτουνάτου, τῆς ἐρωτικῆς κατάκτησης, πού πραγματοποιεῖται χάρις σὲ κάποιο μαγικὸ φίλτρο, τοῦ νὰ γίνεσαι ἀόρατος ἢ νὰ μετακινεῖσαι ἀστραπιαῖα, πού ἐκπληρώνεται μὲ κάποιο μαγικὸ δαχτυλίδι ἢ τὸ μαγικὸ χαλί, δὲν βρίσκονται μόνο στὰ παραδοσιακὰ παραμῦθια. Ὑπάρχει καὶ σὲ πολιτισμικὲς ἐκφράσεις σημερινές.

Οἱ ἐκφράσεις αὐτὲς δὲν προσφέρονται μόνο ἀπὸ τὸ λαϊκὸ ἀνάγνωσμα ἢ τὸ λαϊκὸ θέαμα πού εἶναι κυρίως τὸ κινηματογραφικὸ καὶ τὸ τηλεοπτικὸ (πού κι αὐτῶν ἡ πηγὴ δὲν εἶναι πιά τυπικὰ λαϊκὴ). Διατυπώνονται κι ἀπὸ τὴν καθαρὰ λόγια λογοτεχνία τοῦ φανταστικοῦ, ἢ ὁποῖα μετα-

φέρει τὴν ἴδια θαυμαστὴ ἐκπλήρωση τῶν ἐπιθυμιῶν σὲ σύγχρονα πλαίσια τεχνολογίας καὶ χειρισμῶν.

Πάντως καὶ στὴ μία καὶ στὴν ἄλλη περίπτωση ἔχουμε μιὰ ἀνατροφοδότηση ἐνὸς λαϊκοῦ πολιτισμοῦ ποὺ βρίσκει σημεῖα ὑποδοχῆς ἀπὸ στρώματα πολὺ εὐρύτερα ἀπὸ τὰ θεωρούμενα λαϊκά.

Ἐνας τρίτος παράγοντας: Ὁ ἀντιεξουσιαστικὸς τόνος ποὺ διέπει ὀρισμένες πτυχές τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς λαϊκῆς ἔκφρασης. Σ' αὐτὲς οἱ ἐκπρόσωποι τῆς κατεστημένης ἐξουσίας, εἴτε εἶναι πολιτικοὶ εἴτε θρησκευτικοί, γίνονται ἀντικείμενο λαιδορίας, οἱ καθιερωμένες ἀξίες δὲν εἶναι ἐντελῶς ἀποδεκτὲς καὶ συχνὰ ἀνατρέπονται. Ἡ κλοπὴ φέρ' εἰπεῖν ἀπὸ ἀπαξία γίνεται ἀξία. Κι αὐτὸ δὲν συμβαίνει μόνον στὸν κοντινὸ μας Καραγκιόζη, ὅπου αὐτὸς ποὺ κλέβει γιὰ νὰ φάει εἶναι καλὸς καὶ κακὸς εἶναι ἐκεῖνος ποὺ δέρνει τὸν κλέφτη. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ σὲ παλιότερους καὶ σὲ νεότερους μύθους ποὺ συνεχίζουν αὐτὴ τὴν παράδοση. Ὁ Τίλ Ὀυλενσπηγκελ κλέβει, καὶ καλὰ κάνει ποὺ κλέβει. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ Ἄρσεν Λουπέν. Οἱ ληστὲς καὶ οἱ κλέφτες, ποὺ οἱ ἱστορίες τους τροφοδοτοῦν τὴ λαϊκὴ λογοτεχνία, δὲν εἶναι κάποιοι ἐξωραϊσμένοι κακοποιοί, ἀλλὰ παράγοντες ἀποκατάστασης μιᾶς κοινωνικῆς δικαιοσύνης τὴν ὁποία ἔχει διαταράξει ἡ θεσμοθετημένη κοινωνία.

Ἐδῶ ὅμως χρειάζεται νὰ προσέξουμε κάτι σημαντικὸ. Ἐνῶ στὴ λαϊκὴ κουλτούρα ὑπάρχει ἡ αἴσθησις τῶν κοινωνικῶν διακρίσεων καὶ καταπιέσεων, λείπει ἡ ταξικὴ συνειδησις καί, κυρίως, λείπει τὸ ἱστορικὸ καὶ κοινω-

νικό σχέδιο μετασχηματισμού της κοινωνίας. Ἡ ἐπιθυμία ἀνατροπῆς ἀποβλέπει στήν ἀντικατάσταση τοῦ ἐξουσιαστικῆς καὶ τοῦ προνομιούχου ἀπὸ τὸν ἐξουσιαζόμενον καὶ τὸν μὴ προνομιούχο, ὄχι στήν κατάργηση τοῦ συστήματος ἐξουσίας καὶ προνομίων. Ἔτσι, ἀκόμα καὶ οἱ ἐξιδανικευμένοι ληστὲς τῶν λαϊκῶν ἀφηγημάτων, ὅταν γιὰ μιὰ στιγμή παίρνουν τὴν ἐξουσία σὲ κάποιον περιφερειακὸ χώρο, συμπεριφέρονται πάλι σὰν ἐξουσιαστὲς.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ὅμως, τὸ οὐτοπικὸ στοιχεῖο ποὺ περιέχουν οἱ λαϊκὲς ἐπιθυμίες καὶ τὰ λαϊκὰ ὄραματα βρῖσκει ἐπίσης σημεῖα ὑποδοχῆς καὶ στὶς κοινωνικὲς ἐκείνες ομάδες ποὺ δίνουν στὸ δικό τους κοινωνικοπολιτικὸ ὄραμα τὴ μορφή ὀρθολογικοῦ σχεδίου. Πράγμα ποὺ ἀνοίγει τὸν δρόμο γιὰ τὸ πέρασμα στοιχείων τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ σὲ μιὰ πολιτικὴ κουλτούρα λόγια καὶ ὀρθολογισμένη.

Ἄν ὥστόσο οἱ ἀνατρεπτικὲς πλευρὲς τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ ἔχουν, ἀκόμα κι αὐτές, ἕναν ἀνακυκλωτικὸ καταρχὴν χαρακτήρα, μποροῦν νὰ πάρουν, μέσα σὲ ὀρισμένες συνθήκες, χαρακτήρα καταλυτικὸ καὶ ἐπαναστατικὸ. Ἄλλὰ τὸ ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι αὐτὸς ὁ χαρακτήρας μπορεῖ νὰ τοὺς ἀποδοθεῖ καὶ μέσα ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ τὶς ἀντιμετωπίζει ἡ κεντρικὴ ἐξουσία καὶ κυρίως μέσα ἀπὸ τὴν εἰκόνα ποὺ σχηματίζει γιὰ τὴν ἀπειλητικότητά τους ἢ ἐξουσία, εἰκόνα τὴν ὁποία ἀναπέμπει στὸν λαϊκὸ πολιτισμό.

Σχετικὰ θὰ ἤθελα νὰ ἀναφέρω ἕνα παράδειγμα παρμένο ἀπὸ τὸ πολὺ ἐνδιαφέρον βιβλίον *De la culture populaire*

laire aux 17e et 18e siècles του Γάλλου ιστορικού Robert Mandrou. Σ' αυτό του τὸ ἔργο, ὅπου μελετάει τὰ λαϊκὰ φυλλάδια πὸ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ κυκλοφοροῦσαν κατὰ χιλιάδες στὴ Γαλλία, ὁ Mandrou λέει, μὲ διαφορὰ δέκα σελίδων, δύο πράγματα πὸ φαινομενικὰ ἀλληλοαναιροῦνται, ἀλλὰ πὸ δείχνουν στὴν οὐσία τὴν ἀντιφατικότητα αὐτῶν τῶν διαδικασιῶν.

Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, λοιπόν, τονίζει ὅτι αὐτὰ τὰ λαϊκὰ φυλλάδια πὸ κυκλοφοροῦσαν στὴ Γαλλία ἐπὶ δύο αἰῶνες καὶ πλέον, παρὰ τὸν κάποτε ἀντιεξουσιαστικὸ χαρακτήρα τους, καθὼς δὲν ἐξέφραζαν μιὰ ταξικὴ συνείδηση, οὔτε πρόβαλλαν ἓνα σχέδιο συγκεκριμένης κοινωνικῆς ἀλλαγῆς, τελικὰ λειτουργοῦσαν ὡς παράγοντες καθησυχαστικοί, ὡς ἐκτονωτικὲς διέξοδοι τῆς κοινωνικῆς πίεσης καὶ ἔντασης, ὀδηγώντας ἔτσι ὄχι σὲ κοινωνικὲς συγκρούσεις ἀλλὰ σὲ μιὰ κοινωνικὴ ἄρμονία πὸ ἐξυπηρετοῦσε τοὺς κρατοῦντες.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, δέκα σελίδες πιὸ κάτω, ὑπογραμμίζεται ὅτι ὁ ἔλεγχος πὸ ἀσκοῦσε τὸ κράτος στὰ φυλλάδια αὐτὰ ἀπὸ τὸ 1635, ἀλλὰ πὸ παρέμενε ἀρκετὰ χαλαρός, ἔγινε πραγματικὰ αὐστηρὸς μετὰ τὴν ἀποτυχία τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1848 καὶ κυρίως τὸ 1852, στίς παραμονὲς τῆς ἐγκαθίδρυσης τῆς Δεύτερης Αὐτοκρατορίας ἀπὸ τὸν Ναπολέοντα τὸν Γ'. Ἀπὸ τότε, γιὰ πρώτη φορά, τὸ Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν συγκρότησε μιὰ ἐπιτροπὴ στὴν ὁποία συμμετεῖχαν καὶ ἀκαδημαϊκοί, πὸ ὄχι μόνο θὰ ἀσκοῦσε προληπτικὴ λογοκρισία ἀλλὰ καὶ ἀποφάσισε ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀποσυρθοῦν τὰ δύο τρίτα ἀπὸ τὰ φυλλάδια

πού κυκλοφοροῦσαν, ὡς ἀνήθικα καὶ προσβλητικὰ γιὰ τὴ θρησκεία.

Ἔτσι, τὸ σχέδιο κοινωνικοπολιτικῆς ἀνατροπῆς, πὸ κατὰ βάση λείπει ἀπὸ μιὰ λαϊκὴ πολιτισμικὴ ἔκφραση, ἀποδίδεται σ' αὐτὴν ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἐξουσία, ἡ ὁποία αἰσθάνεται νὰ ἀπειλεῖται.

Μέσα σ' αὐτὲς τὶς περίπλοκες διαδικασίες, ἀναφαίνεται μιὰ ἄλλη κίνηση πὸ πάει πρὸς τὴν υἱοθέτηση μοντέλων μιᾶς ἄρχουσας τάξης ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ λαϊκὴ κουλτούρα καὶ τὸ ἐπακόλουθο πέρασμά τους στὴν ἐπίσημη κουλτούρα μιᾶς νέας ἐξουσίας ὑπὸ μορφή λαϊκισμού. Ἄναφέρω ἓνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα. Πρόκειται γιὰ ἓνα περιστατικὸ πὸ μᾶς εἶχε διηγηθεῖ ὁ Ἑρενμπουργκ ὅταν ἤρθε στὴν Ἑλλάδα τὸ καλοκαίρι τοῦ 1957 καὶ πού, ἂν θυμᾶμαι καλά, τὸ παραθέτει στὰ Ἀπομνημονεύματά του. Μᾶς ἔλεγε, λοιπόν, ὅτι μετὰ τὴν ἐπανάσταση στὴ Ρωσία, καθὼς μέσα στὸν ἀναβρασμὸ εἶχαν κυριαρχήσει οἱ πρωτοποριακοὶ καλλιτέχνες τῆς ἐποχῆς, ἡ Μόσχα διακοσμήθηκε τὴν Πρωτομαγιά τοῦ 1918 μὲ τεράστιες ἀφίσες κονστρουκτιβιστῶν ζωγράφων οἱ ὁποῖες κάλυπταν τὶς προσόψεις τῶν κτιρίων. Καὶ ὁ κοσμάκης, ὁ λαϊκός, πὸ πέρναγε στὸν δρόμο κι ἔβλεπε αὐτὰ τὰ πράγματα, ἔκανε τὸν σταυρό του κι ἔλεγε: «Ἡμαρτον, Θεέ μου, ἦρθε ὁ Σατανᾶς».

Γιατὶ τὸ πολιτισμικὸ πρότυπο πὸ ἤθελαν οἱ λαϊκοὶ ἀνθρωποὶ ἦταν ἐκεῖνο τῆς ἄρχουσας τάξης τὴν ὁποία εἶχαν μὸλις ἀνατρέψει. Τὰ σπίτια πὸ ἤθελαν νὰ βλέπουν καὶ νὰ κατοικοῦν, μὲ τὶς προσόψεις τους, τὰ ἔπιπλά τους,

τὸ γοῦστο τους, ἦσαν ἀκριβῶς ἐκεῖνα τῶν προηγούμενων κυρίαρχων. Κι ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ βρίσκεται ἓνας ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ ὕστερα ἀπὸ μερικὰ χρόνια αὐτὸ τὸ συντηρητικὸ γοῦστο ἔγινε τὸ ἐπίσημο κρατικὸ γοῦστο κι ἐπιβλήθηκε μὲ διοικητικὲς μεθόδους, ποὺ ὅμως ἐξέφραζαν, κατὰ ἓναν λαϊκιστικὸ θὰ ἔλεγα τρόπο, καὶ ὀρισμένες λαϊκὲς προσδοκίαις.

Ἄλλὰ γιὰ νὰ καταλήξω, σημειῶνῶ ἓναν τελευταῖο παράγοντα. Τὴν ἐνοποίηση τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου μέσα στὸ λαϊκὸ ὄραμα καὶ στὴ λαϊκὴ ἔκφραση.

Ὅχι μόνον στὰ παραμύθια καὶ στὶς λαϊκὲς ἀφηγήσεις ἀλλὰ καὶ στὰ σημερινὰ λαϊκὰ ἀναγνώσματα καὶ θεάματα, οἱ γεωγραφικοὶ διαχωρισμοὶ τοῦ χώρου εἶναι ρευστοὶ καὶ ἡ μετακίνηση μέσα σ' αὐτὸν πάρα πολὺ εὐκόλη. Ὅπως τὸ ἴδιο εὐκόλη εἶναι καὶ ἡ μετακίνηση στὸν κοινωνικὸ ὡρο. Ἐπίσης οἱ ἱστορικοὶ διαχωρισμοὶ τοῦ χρόνου εἶναι τόσο συνεπτυγμένοι, ποὺ ὁ χρόνος φτάνει νὰ ἀποκτᾷ μιὰ ἐξω-ιστορικὴ συνέχεια, σχεδὸν συγχρονική.

Τὸ φαινόμενο συνδέεται ἐπίσης μὲ τὴν ἔλλειψη σχεδίου κοινωνικῆς καὶ ἱστορικῆς ἀλλαγῆς. Ἄλλὰ νομίζω πὼς ἐκφράζει ἀκόμα μιὰν οὐτοπικὴ ἐπιθυμία κυριαρχίας στὸν ὡρο καὶ τὸν χρόνο, ἐπιθυμία ποὺ καὶ πάλι δὲν περιρίζεται μόνον στὰ λαϊκὰ στρώματα.

Ὅλα τὰ παραπάνω μὲ κάνουν λοιπὸν νὰ πιστεῦω ὅτι ἀκόμα καὶ σὲ κοινωνίες μὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ ὁμοιογένεια, μὲ τὴν ἐντονότερη κρατικὴ συγκέντρωση, μὲ τὴν ὑψηλότερη καὶ πιὸ διαδεδομένη κρατικὴ παιδεία, θὰ ὑπάρχουν ἐκδηλώσεις λαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Μόνον ποὺ ὅταν λέω

λαϊκό πολιτισμό δὲν ἐννοῶ ἀναγκαστικὰ κάποια καλλιτεχνικὰ ἢ λογοτεχνικὰ ἀριστουργήματα, ἀλλὰ τὶς ὅποιες-δὴποτε ἐκφράσεις ἐπιθυμιῶν, βλέψεων, συμπεριφορῶν ποὺ πηγὴ τους ἔχουν στρώματα τὰ ὅποια παραμένουν στὴν περιφέρεια τῶν κάθε λογῆς κεντρικῶν ἐξουσιῶν.

(Πρώτη καὶ δεύτερη ὁμιλία, μὲ θέμα «Λαϊκὸς καὶ λαϊκιστικὸς λόγος», σὲ συζήτηση ποὺ ἔγινε στὴν Ἑταιρεία Σπουδῶν στὶς 19 Ἰανουαρίου 1982. Ἐπίσης μίλησαν ἡ Ἑλένη Βαροπούλου μὲ θέμα «Λαϊκιστικὲς τάσεις στὰ σύγχρονα πολιτιστικὰ μοντέλα» καὶ ὁ Δημήτρης Σπάθης μὲ θέμα «Λαϊκισμὸς ἢ λαϊκισμοί;». Συντονιστὴς ἦταν ὁ Κωνσταντῖνος Τσουκαλάς. Τὸ σύνολο τῆς συζήτησης δημοσιεύτηκε μὲ τὸν τίτλο «Τί εἶναι λαϊκισμός;» στὸ *Δελτίο* τῆς Ἑταιρείας Σπουδῶν, ἀρ. 6α, 1983, σ. 7-27.)

Τὸ σύμπτωμα ἐμφανίζεται
μετὰ τὴν ἀποφυλάκιση

Εἶναι προφανές ὅτι κάθε καταναγκαστικός ἐγκλεισμός ἔχει πολὺ σοβαρὲς συνέπειες στὴν ψυχικὴ σφαίρα. Δὲν ὑπάρχει κρατούμενος, δὲν ὑπάρχει φυλακισμένος ποὺ νὰ μὴν ἔχει νιώσει ἀγωνία, φόβο, στενοχώρια, ἄγχος. Ἀλλὰ ὅταν μιλάμε γιὰ μελαγχολία, δηλαδή γιὰ κατάθλιψη (αὐτὸ σήμαινε ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Ἰπποκράτη καὶ γιὰ πάνω ἀπὸ δύο χιλιάδες χρόνια ὁ ὅρος μελαγχολία, ὁ ὅρος κατάθλιψη εἶναι ἀρκετὰ καινούργιος), καὶ μάλιστα σὲ σχέση μετὰ τὴ διαβίωση στὰ στρατόπεδα συγκέντρωσης καὶ στὶς φυλακές, τὰ πράγματα διαφέρουν. Γιὰ νὰ σταθῶ στὰ καθ' ἡμᾶς, νομίζω ὅτι στὸν καιρὸ τοῦ Ἐμφυλίου, ἀλλὰ καὶ στὰ κατοπινὰ χρόνια διωγμοῦ τῆς Ἀριστερᾶς, οἱ κρατούμενοι καὶ οἱ φυλακισμένοι, παρὰ τὶς τρομερὲς φυσικὲς καὶ ψυχικὲς ταλαιπωρίες ποὺ ὑπέστησαν, σὲ γενικὲς γραμμὲς δὲν παρουσίασαν φαινόμενα σοβαρῆς μελαγχολίας ἢ κατάθλιψης. Πιστεύω ὅτι δύο ἦσαν οἱ λόγοι:

Ὁ ἕνας ἦταν ἡ ἀκράδαντη πίστη στὴ νίκη τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τὴν ἐπικράτηση τῶν κομμουνιστικῶν ιδεῶν, πίστη ποὺ ἔδινε στοὺς ἀνθρώπους τὴ δύναμη νὰ ἀντέξουν στὸν ἐγκλεισμό, νὰ μὴν ὑποκύψουν σὲ παντοειδεῖς

πιέσεις –ακόμα και στα βασανιστήρια–, σε κάποιες περιπτώσεις να αντιμετωπίσουν τὸν θάνατο.

Ὁ ἄλλος ἦταν ἡ ἐσωτερικὴ ὀργάνωση τῆς συλλογικῆς ζωῆς τῶν κρατουμένων, ἡ βαθιὰ ἀλληλεγγύη ἀνάμεσά τους, ἡ συντροφικὴ στήριξη σὲ ὅλες τὶς δύσκολες στιγμές. Ἐπίσης, ἡ ἐξωτερικὴ συμπαράσταση ἀπὸ τὶς οἰκογένειές τους καὶ ἡ, ἔστω σιωπηλὴ, ἐπιδοκιμασία τῆς στάσης τους ἀπὸ τὸν κοινωνικὸ τους περίγυρο.

Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι μετὰ τὴν ἥττα τοῦ Δημοκρατικοῦ Στρατοῦ, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1949, αὐτὴ ἡ πίστη κλονίστηκε καὶ ὅτι, συνεπῶς, ἔπαψε νὰ λειτουργεῖ σὰν ἀντίδοτο τῆς μελαγχολίας. Ὅμως κάτι τέτοιο δὲν συνέβη. Τὸ γεγονός τῆς στρατιωτικῆς ἥττας δὲν βιώθηκε οὔτε ἀπὸ τοὺς κρατούμενους οὔτε ἀπὸ τοὺς ἀγωνιστὲς ἐκείνου τοῦ καιροῦ σὰν ὀριστικὴ πολιτικὴ ἥττα. Ὅποτε δὲν ἐπακολούθησε, ὅπως ἐκ τῶν ὑστέρων θὰ μπορούσε νὰ ὑποθέσει κανεὶς, μιὰ τέτοια ψυχικὴ καὶ συνειδησιακὴ κόπωση ποὺ νὰ ὀδηγοῦσε στὴ μελαγχολία. Ἀντίθετα, κρίνοντας καὶ ἀπὸ τὴ δική μου περίπτωση ποὺ κάθε ἄλλο παρὰ μοναδικὴ ἦταν, μᾶς διακατεῖχε ὅλους ἡ βεβαιότητα πὼς ὅσα συνέβησαν ἦσαν προσωρινὰ καὶ παροδικά, ἦταν ἀμετακίνητη ἡ προσήλωση στὸ φωτεινὸ μέλλον ποὺ πιστεύαμε πὼς μᾶς ἀνῆκε.

Σὲ ὅ,τι μὲ ἀφορᾷ, στρατεύτηκα τὸ 1951 καὶ μετὰ ἀπὸ λίγο στάλθηκα μὲ συνοδεία στὴ Μακρόνησο, στὸ Β' Εἰδικὸ Τάγμα Ὀπλιτῶν, τὸ ΒΕΤΟ. Τὰ τάγματα τῆς Μακρονήσου (ΑΕΤΟ, ΒΕΤΟ, ΓΕΤΟ) λέγονταν εἰδικά, γιατί εἶχαν τὴν εἰδικὴ ἀποστολὴ νὰ ἀναμορφώσουν καὶ νὰ κάνουν ἐθνικόφρονες τοὺς ἀριστεροὺς φαντάρους. Οἱ πολι-

τικοί ἐξόριστοι, πού ὡς τὸν προηγούμενο χρόνο βρίσκονταν ἐκεῖ, εἶχαν μεταφερθεῖ στὸν Ἄη Στράτη καὶ ἡ Μακρόνησος εἶχε ξαναγίνει ἀποκλειστικὰ «στρατιωτικὸ ἀναμορφωτήριον». Ἄλλωστε ἡ ἐπίσημη ὀνομασία τῆς ἦταν Ὁργανισμὸς Ἀναμορφωτηρίου Μακρονήσου (ΟΑΜ). Εἶναι γνωστὲς οἱ μέθοδοι πού χρησιμοποιοῦντο γιὰ τὴν ἀναμόρφωση καὶ τὴν ἐθνικὴ διαπαιδαγώγηση τῶν ἀριστερῶν φαντάρων: ψυχολογικὴ βία, κατατρομοκράτηση, κακουχίες, ξύλο, βασανιστήρια. Αὐτοὶ πού δὲν ὑπέκυπταν κλείνονταν στὴν ἀπομόνωση ὡς ἀμετανόητοι. Ἔτσι, ἕναν ἄλλο φαντάρο κι ἐμένα μᾶς ἔστειλαν στὴν ἀπομόνωση, ἀλλὰ χωριστά, χωρὶς νὰ μποροῦμε νὰ ἐπικοινωνήσουμε μεταξὺ μας. Τελικὰ, ἀφοῦ ἡ Διοίκηση βεβαιώθηκε πὼς ἡμασταν ἀνεπίδεκτοι «ἀναμορφώσεως», μᾶς ἐκτόπισαν ὡς πολιτικούς ἐξοριστοὺς στὸν Ἄη Στράτη.

Ἦταν τέτοια ἡ κόλαση τῆς Μακρονήσου πού ὅταν ἔφτασα στὸ στρατόπεδο τοῦ Ἄη Στράτη νόμισα πὼς εἶχα μπεῖ στὸν παράδεισο. Ἔτσι, γιὰ χρόνια ἔλεγα, βέβαια μὲ τραβηγμένη ὑπερβολή, ὅτι μεγαλύτερη εὐφορία ἔνωσα ὅταν τὸ 1952 ἔφτασα ἀπὸ τὴ Μακρόνησο στὸν Ἄη Στράτη παρὰ ὅταν τὸ 1959 ἔφτασα ἀπὸ τὴν Ἀθήνα στὸ Παρίσι. Ἡ συμβίωση καὶ ἡ συνεπαφὴ μὲ τοὺς ἄλλους ἐξοριστοὺς, τὸ ὅτι μοιραζόμασταν τὸ ἴδιο ὄραμα, τὴν ἴδια ἐλπίδα, πὼς ὅσο ἄσχημη κι ἂν ἦταν ἡ κατάσταση θὰ ξεπερνοῦταν, μᾶς προφύλασσε ἀπὸ τὸ βύθισμα στὴ μελαγχολία. Ὅχι πὼς δὲν ὑπῆρχαν μεγάλες ὑλικὲς ταλαιπωρίες, πὼς δὲν εἴχαμε στενοχώριες καὶ θλίψεις, πὼς δὲν μᾶς βασάνιζε ἡ ἐρωτικὴ ἔλλειψη. Ἀλλὰ ὅλα αὐτὰ αἴρονταν σὲ

σημαντικό βαθμό, όχι μόνο από τον ιδεολογικό ένθουσιασμό και τη θέρμη τῆς συλλογικότητας, ἀλλὰ και ἀπὸ τὴ δυνατότητα ποὺ προσφερόταν νὰ χαροῦμε ἢ και νὰ καταφύγουμε στὴ μουσική, στὸ θέατρο, στὴν ποίηση.

Ἐδῶ θὰ ἤθελα νὰ ἀναφέρω γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ τὸν πολὺ θετικὸ ρόλο ποὺ ἔπαιξε στὸ στρατόπεδο ἐκεῖνα τὰ χρόνια, τὸ 1950 μὲ 1952, ὁ Γιάννης Ρίτσος. Ἐναν ρόλο διπλό. Καὶ τὸν ρόλο τοῦ ὄριμου ποιητῆ ποὺ στάθηκε πολὺτιμος δάσκαλος καὶ φίλος, τόσο ἐκείνων τῶν νέων ποὺ εἶχαν ἤδη ἐμφανιστεῖ στὰ γράμματα, ὅπως ὁ Ἄρης Ἀλεξάνδρου καὶ ὁ Τάσος Λειβαδίτης, ὅσο καὶ τῶν πιὸ νέων ἀκόμα ποὺ ἔκαναν ἐκεῖ τὰ πρῶτα βήματά τους στὴ λογοτεχνία, ὅπως ὁ Μανώλης Φουρτούνης, ὁ Δημήτρης Ραυτόπουλος, ὁ Κώστας Κουλουφάκος, ὁ Τάσος Σπυρόπουλος, ὁ Σάκης Ρετσινάς, ὁ Μέμος Παναγιωτόπουλος, ὅπως καὶ ἄλλων ἀκόμα, ἀνάμεσά τους κι ἐμένα. Καὶ τὸν ρόλο τοῦ ἀνθρώπου – τοῦ ψυχοθεραπευτῆ θὰ λέγαμε σήμερα – ποὺ ἦταν πρόθυμος νὰ ἀκούει ἐπὶ ὄρες ὅποιον πῆγαινε νὰ τοῦ μιλήσει γιὰ τὶς στενοχώριες του καὶ νὰ τὸν βοηθήσει, στοχαστικὰ καὶ διακριτικὰ, νὰ τὶς ἀντιμετωπίσει.

Αὐτὰ ποὺ λέω μπορεῖ νὰ φαίνονται σχηματικὰ καὶ ἐξιδανικευτικὰ, κι ἂν ἔκανα λίγο χιοῦμορ θὰ πρόσθετα ὅτι τὸ καλύτερο μέρος γιὰ τὴν καταπολέμηση τῆς μελαγχολίας, τὸ καλύτερο φάρμακο γιὰ τὴν ψυχικὴ ὑγεία, θὰ ἦταν μιὰ τέτοια ἐξορία ποὺ θὰ κρατοῦσε ἕξι μῆνες τὸ πολὺ. Ὡστόσο ὅλα αὐτὰ δὲν ἀπέχουν καθόλου ἀπὸ τὴν πραγματικότητα. Ἀλλὰ μιὰ πραγματικότητα ποὺ διαμορφωνόταν σὲ σχέση μὲ συγκεκριμένους χρόνους, τόπους, συν-

θῆκες. Καί δὲν πρέπει νὰ παραβλέψει κανεὶς ὅτι ἡ πραγματικότητα τῶν στρατοπέδων καὶ τῶν φυλακῶν δὲν ἦταν οὔτε μονολιθική οὔτε ἀμετάλλαγη. Εἶπα πιὸ πάνω ὅτι οἱ κρατούμενοι καὶ οἱ φυλακισμένοι δὲν παρουσίαζαν σὲ γενικὲς γραμμὲς σοβαρὰ φαινόμενα μελαγχολίας ἢ κατάθλιψης. Πράγμα πού σημαίνει ὅτι αὐτὲς οἱ γενικὲς γραμμὲς τροποποιοῦνται ἀπὸ πολλοὺς παράγοντες. Θὰ ἀναφερθῶ σὲ μερικοὺς.

Πρῶτα πρῶτα ἡ ἀπομόνωση. Σὲ συνθῆκες ἀπομόνωσης, ὅπου δὲν ὑπάρχει ἡ παρουσία καὶ ἡ ψυχική συμπαράσταση τοῦ διπλανοῦ σου, τοῦ ὁμότυχου, τοῦ συντρόφου, ὅπου ἡ ἐπικοινωνία μὲ τὸν κόσμο πού σὲ στηρίζει εἶναι μόνο νοητική, ἡ μελαγχολία συνεχῶς παραμονεύει καὶ χρειάζεται τρομερὴ προσπάθεια γιὰ νὰ μὴν κυριαρχήσει. Ἐτσι, στὴν ἀπομόνωση τῆς Μακρονήσου ὑπῆρξαν μερικὲς ἀπόπειρες αὐτοκτονίας, ἐνῶ μέσα στὰ διάφορα στρατόπεδα δὲν σημειώθηκαν τέτοια περιστατικά. Λόγου χάρη, στὴν ἀπομόνωση τοῦ ΒΕΤΟ, λίγους μῆνες πρὶν πάω ἐγώ, ὑπῆρξε μιὰ ἀπόπειρα αὐτοκτονίας ἐνὸς φαντάρου, πού ἦταν ὁ μόνος ἀπομονωμένος. Ἄν ψάξει κανεὶς τίς ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς, θὰ βρεῖ καὶ τὸ περιστατικό καὶ τὸ ὄνομα τοῦ στρατιώτη.

Ἐνας ἄλλος παράγοντας ἦταν ἡ διάρκεια τοῦ ἐγκλεισμοῦ. Εἶναι ἄλλες οἱ ἀντοχὲς πού ἔχει κανεὶς στὴ μελαγχολία καὶ τὴν κατάθλιψη ὅταν μένει στὸ στρατόπεδο ἢ στὴ φυλακὴ γιὰ τρία ἢ τέσσερα χρόνια καὶ ἄλλες ὅταν αὐτὴ ἡ κατάσταση παρατείνεται γιὰ ὀχτώ, δέκα, δεκαπέντε ἢ καὶ παραπάνω χρόνια, ὅπως συνέβαινε στὸν τόπο

μας. Ἀλλὰ ὁ σοβαρότερος παράγοντας γιὰ τὴ δημιουργία ψυχικῶν προβλημάτων, ἰδιαίτερα ἀπὸ μιὰ στιγμή καὶ πέρα στὸ στρατόπεδο τοῦ Ἄη Στράτη, ἦταν ἡ ἐμφάνιση ἔντονων πολιτικῶν συγκρούσεων, τὸ σπάσιμο τῆς ὁμαδικῆς ὁμοψυχίας, καὶ τὰ μέτρα καταστολῆς καὶ καταπίεσης ποὺ ἔπαιρνε ἡ καθοδήγηση γιὰ ὅποιον ἐξέφραζε καὶ τὴν ἐλάχιστη κριτικὴ σκέψη.

Ἄλλωστε, ἀπὸ τοὺς ἰδεολογικοὺς καθοδηγητὲς ἐκείνου τοῦ καιροῦ, ἡ ἔκφραση κάθε ψυχολογικοῦ προβληματισμοῦ καυτηριαζόταν ἀμέσως σὰν ἐκδήλωση μικροαστικοῦ διανοουμενισμοῦ, ἀγωνιστικῆς κάμψης, ὑποχώρησης ἀπέναντι στὸν ταξικὸ ἔχθρο. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ ρόλος τοῦ ἄτυπου ψυχοθεραπευτῆ, ποὺ εἶχε ἀναλάβει ὁ Ρίτσος, ἀντιμετωπιζόταν μὲ μεγάλη δυσπιστία καί, ἂν δὲν καταδικαζόταν ἐπίσημα, ὑπονομευόταν ἀνεπίσημα. Ἐξἄλλου, ἡ σοβιετικὴ ἀντίληψη, ποὺ γινόταν ἀνεπιφύλακτα δεκτὴ, ἦταν ἐντελῶς ἀπορριπτικὴ γιὰ τὴν ψυχανάλυση καὶ τὶς διαφορὲς ψυχοθεραπείες. Ὁ κομμουνιστὴς ἦταν πάντα αἰσιόδοξος, μὲ τὴ γροθιά ψηλά, κι ὅλα αὐτὰ ἦσαν ἀστικὰ ἐφευρήματα. Ἀμέσως μετὰ τὸν πόλεμο εἶχε βγεῖ μιὰ θαυμάσια μελέτη, ποὺ τὴν εἶχαν ἐκπονήσει ἀριστεροὶ ψυχίατροι, *Ἡ ψυχοπαθολογία τῆς πείνας, τοῦ φόβου καὶ τοῦ ἄγχους*. Ἀργότερα ἡ μελέτη αὐτὴ ἐξαφανίστηκε μέσα στὸν ἄντρο τῆς Ἀριστερᾶς καὶ οἱ μόνες θεωρήσεις ποὺ ἐπιτρέπονταν ἦσαν οἱ θεωρήσεις σοβιετικοῦ τύπου. Ἀκόμα καὶ ἡ μνεῖα τοῦ ὀνόματος τοῦ Φρόυντ μέσα στὸ στρατόπεδο ἦταν ὑποπτη. Γιὰ θέματα ψυχολογίας, τὸ μόνον ὄνομα ποὺ ἐπιτρεπόταν ἦταν τοῦ Παβλόφ.

Φέτος που γιορτάζονται παντού τὰ 150 χρόνια ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ Φρόνυτ, βλέπει κανεὶς πόσο τὰ πράγματα ἔχουν ἀλλάξει καὶ σ' ἐμᾶς, ἔστω καθυστερημένα. Μὲ ἀφορμὴ αὐτὸ τὸ γεγονός, μοῦ ἔκανε ἐντύπωση ὅταν πρὶν ἀπὸ λίγες μέρες διάβασα σὲ μιὰν ἰταλικὴ ἑφημερίδα πὼς ὁ ὄντων μιλοῦσε σ' ἕνα ποίημά του γιὰ τὸν Φρόνυτ. Τρεῖς στίχοι, μεταφρασμένοι ἀπὸ τὰ ἰταλικά, μοῦ ἔμειναν στὴ μνήμη: «Αὐτὸ πὸ ἔκανε / ἦταν νὰ χρησιμοποιεῖ τὴ μνήμη ὅπως οἱ γέροντες / καὶ νὰ λέει τὴν ἀλήθεια ὅπως τὰ παιδιά».

Ἄλλὰ ἄς ξανάρθω στοὺς κρατούμενους καὶ στὴ σχέση τους μὲ τὴ μελαγχολία. Θὰ ἔλεγα, λοιπόν, ὅτι τὸ σύμπτωμα αὐτὸ ἐμφανίζεται κυρίως μετὰ τὴν ἀποφυλάκιση. Ὁ κάθε πρῶην ἐξόριστος ἢ φυλακισμένος, ὅταν βρεθεῖ σ' ἕνα νέο τοπίο, στὴν ἀλλαγμένη πλέον πόλη, ἐνδέχεται νὰ νιώσει πολὺ πιὸ ἔντονη μελαγχολία, ἀκόμα καὶ νὰ βυθιστεῖ σ' αὐτήν. Στὴν πόλη οἱ σύντροφοι ἔχουν σκορπίσει μέσα στὸν ἀγῶνα τῆς ἐπιβίωσης, ἢ ὁμαδικῆ ζωῆ – πού, ὅσο κι ἂν στὸ στρατόπεδο γινόταν καταπιεστικὴ, λειτουργοῦσε ὑποστηρικτικά– ἔχει ἐξαφανιστεῖ, μιὰ νέα μοναξιά γίνεται ὅλο καὶ πιὸ ἔντονη, ἢ χιλιοειπωμένη πιὰ μοναξιά τοῦ πλήθους. Ἀκόμα περισσότερο πὸ ἡ αἴσθησις τῆς στρατιωτικῆς ἥττας, ἢ ὁποία μέσα στὶς φυλακὲς καὶ στὰ στρατόπεδα δὲν εἶχε κάμψει κανέναν, γινόταν, ὅταν πιὰ «ἤμασταν ἐλεύθεροι», συνείδησις πολιτικῆς ἥττας.

Κι ἐδῶ χρειάζεται νὰ δεῖ κανεὶς τί συνέβαινε σὲ ἄλλες χῶρες πὸ εἶχαν στρατόπεδα συγκέντρωσης, κυρίως στὰ γερμανικά στρατόπεδα ἐξόντωσης. Κι ἐκεῖ οἱ κρατούμε-

νοι είχαν βαθύτατο ἄγχος, ἀλλὰ ἀκόμα κι ὅταν ἔβλεπαν τοὺς θαλάμους ἀερίων καὶ τοὺς φούρνους νὰ τοὺς περιμέ-
νουν, ἡ ἐλπίδα ὅτι μπορεῖ νὰ ἐπιβιώσουν τοὺς κρατοῦσε
σὲ ἐγρήγορση. Ἔτσι, στὰ στρατόπεδα αὐτὰ δὲν ὑπῆρξε
οὔτε μία περίπτωση αὐτοκτονίας. Ἀντίθετα, πολλοὶ πρῶην
κρατούμενοι αὐτοκτόνησαν ἀφοῦ ἐπέζησαν, ἐλεύθεροι πιά.
Σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις ἡ βαριά μελαγχολία καὶ ἡ κα-
τάθλιψη λειτουργοῦσαν ἐκ τῶν ὑστέρων. Ἡ πιὸ χαρακτη-
ριστικὴ εἶναι τοῦ Πρίμο Λέβι: ὁ συγγραφέας αὐτός, ἀφοῦ
γλίτωσε ἀπὸ τὸ Ἄουσβιτς, δημοσίευσε τὶς συγκλονιστι-
κὲς τοῦ ἐμπειρίες καί, διάσημος πιά – ἐνῶ ἡ ζωὴ του ὑπο-
τίθεται πὼς πήγαινε καλὰ–, αὐτοκτόνησε. Κάπως κοντι-
νὴ εἶναι καὶ ἡ περίπτωση τοῦ Πάουλ Τσέλαν, ποὺ γλίτωσε
τὸ στρατόπεδο, ἀλλὰ αὐτοκτόνησε καθὼς δὲν μπορούσε
νὰ ὑποφέρει τὴν ἐξόντωση ὅλης τῆς οἰκογένειάς του.

Γιὰ νὰ ξανάρθω ὅμως στὰ δικά μας. Νομίζω πὼς μιὰ
μελέτη ἀπ' αὐτὴ τὴ σκοπιά – μελέτη ποὺ δὲν ἔχει γίνε-
ι ὡς τώρα– τῶν ποιημάτων ποὺ γράφτηκαν στὴν ἐξορία
ἀπὸ τοὺς ποιητὲς ποὺ ἀνέφερα πιὸ πρὶν, καθὼς καὶ τῆς
Βικτωρίας Θεοδώρου, θὰ ἐπιβεβαίωνε τὰ παραπάνω. Θὰ
ἔδειχνε δηλαδὴ ὅτι τὰ ποιήματα ἐκεῖνα δὲν ἐξέφραζαν
καμμία καταλυτικὴ μελαγχολία, ὅσο κι ἂν καμμιὰ φορὰ ἡ
αἰσιοδοξία τους γινόταν ρητορικὴ. Ἀντίθετα, μελαγχολία,
μὲ τὸν τρόπο τοῦ καθενός, ὑπάρχει λιγότερο ἢ περισσό-
τερο ἔντονη στὰ ποιήματα ποὺ οἱ ἴδιοι ποιητὲς ἔγραψαν
στὴν πόλη, ὅταν πιά ἦσαν «ἐλεύθεροι».

Βάζω τὸ «ἐλεύθεροι» σὲ εἰσαγωγικά, γιατί οἱ περισ-
σότεροι ἤμασταν γιὰ πολλὰ χρόνια «ἀδειοῦχοι ἐξόρι-

στοι», δηλαδή ζούσαμε υπό αστυνομική επίτηρηση, με τήν αγωνία μιᾶς καινούργιας σύλληψης. Ὅμως πολλοὶ ἀπὸ μᾶς, ὅπως ὁ Ραυτόπουλος, ὁ Φουρτούνης, ὁ Κουλουφάκος, ὁ Λειβαδίτης, ἐγώ, τὴν ἀβεβαιότητα καὶ τὴ μελαγχολία ποὺ μᾶς δημιουργοῦσαν οἱ διώξεις, ὁ χαφιεδισμός, ἡ καταπίεση, ὁ κομματικὸς κατατρεγμός, ὅλα αὐτὰ τὰ ἀντιμετωπίζαμε καὶ μὲ τὸ γράψιμο καὶ μὲ τὴ δράση. Καὶ κυρίως μὲ τὴ δημιουργία τῆς *Ἐπιθεώρησης Τέχνης*. Ἀλλά, στὸ κάτω κάτω, ἡ ἀβεβαιότητα καὶ ἡ μελαγχολία γίνονταν γιὰ μᾶς ἓνα πλεονέκτημα, διότι μᾶς πρόσφεραν μιὰ παρατεταμένη νεότητα. Ὅταν ἔληξε ἡ ἀβεβαιότητα καὶ τὰ πράγματα, ἔστω προσωρινά, σταθεροποιήθηκαν, ἀντιληφθήκαμε ὅτι εἴχαμε περάσει ὀρισμένα ἡλικιακὰ ὄρια καὶ ἡ παράταση τῆς νεανικῆς συμπεριφορᾶς εἶχε ἀρκετὰ ρίσκα. Κυρίως τὸ ρίσκο τοῦ παιλματισμοῦ.

(Τὸ κείμενο αὐτὸ δημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ *Τὸ Δέντρο*, στὸ τχ. 151-152, Αὐγούστος-Σεπτέμβριος 2006, σ. 121-127, ποὺ εἶχε ὡς θέμα τὴ «μελαγχολία στὰ κείμενα, στὰ πράγματα, στὴν τέχνη». Προέρχεται ἀπὸ μιὰ μαγνητοφωνημένη συνομιλία μου μὲ τὸ περιοδικό. Ὡστόσο κατὰ τὴν ἀπομαγνητοφώνησή της ἔγινε ἓνα λάθος καὶ ἡ λέξη ἀποφυλάκιση ἔγινε ἀποκεφάλιση. Ὅποτε ὁ τίτλος μὲ τὸν ὁποῖο δημοσιεύτηκε ἔγινε «Τὸ σύμπτωμα ἐμφανίζεται μετὰ τὴν ἀποκεφάλιση».)